

50e jaargang nummer 1

maart 2017

L
AMPAS

tijdschrift voor classici

LAMPAS

Tijdschrift voor classici
Jaargang 50 nummer 1, maart 2017

Redactie

dr. Rutger Allan (Grieks, Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Bert van den Berg (Antieke Filosofie, Universiteit Leiden), dr. Jan Willem Drijvers (Oude Geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen), drs. Aniek van den Eersten (redactie-secretaris, Universiteit van Amsterdam), dr. Mark Heerink (Latijn, Universiteit van Amsterdam en Vrije Universiteit Amsterdam), dr. Hugo Koning (Klassieke Talen, Stanislascollege Delft), drs. Suzanne Luger (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, ILO/POWL, Universiteit van Amsterdam), dr. Stephan Mols (Klassieke Archeologie, Radboud Universiteit Nijmegen), drs. Kokkie van Oeveren (Klassieke Talen, St. Ignatius-gymnasium Amsterdam, Vrije Universiteit Amsterdam, VCN), dr. Remco Regtuit (Grieks, Rijksuniversiteit Groningen), dr. Rodie Risselada (voorzitter; Latijn, Universiteit van Amsterdam), dr. Rolf Strootman (Oude Geschiedenis, Universiteit Utrecht).

Redactieadres

Redactiesecretariaat Lampas / Aniek van den Eersten
Universiteit van Amsterdam – Opleiding GLTC
Turfdraagsterpad 9, 1012 XT Amsterdam
lampas@verloren.nl
websiteadres: www.lampas.verloren.nl

Voor reacties op of ideeën over de inhoud van Lampas: lampas@verloren.nl

Uitgever, administratie en abonnementen

Uitgeverij Verloren BV
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
telefoon 035-6859856
e-mail bestel@verloren.nl
www.verloren.nl

Lampas verschijnt vier keer per jaar.

Prijzen voor 2017: Jaarabonnement € 42,-; Studentenabonnement € 25,- (stuur a.u.b. een kopie van de collegekaart naar de uitgever); Abonnement voor instellingen en bibliotheken € 56,-; Losse nummers € 15,-

Betaling gaarne binnen 30 dagen na toezending van een rekening door de uitgever. Abonnementen worden aangegaan voor een jaargang en automatisch verlengd, tenzij bij opgave uitdrukkelijk anders wordt aangegeven. Opzegging dient te geschieden bij de uitgever vóór ingang van de nieuwe jaargang, dus vóór 1 januari van het nieuwe jaar.

Geef leerlingen ruimte om de *Aeneis* te interpreteren

SUZANNE ADEMA

Summary: The interpretation of Greek and Latin texts is one of the learning objectives of the Dutch secondary school curriculum in Greek and Latin languages and cultures. In this context, ‘interpretation’ entails both the skill to find meaning in Greek and Latin texts yourself and knowledge of existing interpretations. This article aims to combine these two aspects of interpretation when teaching Virgil’s *Aeneid*. I suggest that a narratological approach of space enables students to interpret the text themselves, while it subsequently enables their teachers to give insight into existing interpretations and academic discussions of the poem.

Griekse en Latijnse teksten worden al eeuwenlang bestudeerd en geïnterpreteerd vanuit allerlei mogelijke invalshoeken. In de schoolvakken Grieks en Latijn is daardoor niet alleen een canon van teksten ontstaan, maar ook een bijbehorende set interpretaties van en reacties op die teksten. Deze interpretaties zijn tot het curriculum van de schoolvakken gaan behoren. Een eind-examensyllabus zonder interpretaties die de *Aeneis* verbinden met de contemporaine politiek van Augustus lijkt me bijvoorbeeld hoogst ongebruikelijk.

Kennis van bestaande interpretaties van teksten moet echter niet verward worden met het proces van interpreteren zelf, een proces dat leerlingen bij de schoolvakken Grieks en Latijn ook moeten oefenen en waar ze, idealiter, literair genoeg in (leren) scheppen. Het is aan de docenten om een balans aan te brengen. Slaat de balans te veel door naar de ene kant, te veel op de eigen interpretatie van leerlingen gericht, dan bestaan de interpretaties van leerlingen in het slechtste geval uit een samenvatting van het plot en voornamelijk emotionele criteria (saai, suf, best wel leuk, spannend). Aan de andere kant bestaat echter de kans dat de docent te snel gaat en er een situatie ontstaat die door Thomas Foster in zijn boek *How to read literature like a professor* treffend wordt beschreven:

A moment occurs in this exchange [bespreking van een interpretatie, SA] between professor and student when each of us adopts a look. My look says, ‘What, you don’t get it?’ Theirs says, ‘We don’t get it. And we think you’re making it up.’ We’re having a communication problem. Basically, we’ve all read the same story, but we haven’t used the same analytical apparatus. If you’ve ever spent time in a

literature class room as a student or a professor, you know this moment. It may seem at times as if the professor is [...] inventing interpretations out of thin air.¹

Leerlingen kunnen de interpretatie van de docent niet volgen. De balans slaat door naar de andere kant: de leerling haalt zijn schouders op en leert de uitkomst van de interpretatie uit zijn hoofd voor de toets, maar heeft geen inzicht of ervaring gekregen in het interpretatieproces. In dit artikel hoop ik een handreiking te bieden bij het zoeken naar de balans.

Daarvoor zijn twee dingen nodig. Het eerste is een manier om met leerlingen over interpreteren en interpretaties te spreken. Ik stel in het eerste deel van dit artikel voor om daarbij gebruik te maken van een instrument van het schoolvak Nederlands waarmee gradaties van literaire competentie inzichtelijk worden gemaakt. Ten tweede is er behoefte aan analytisch gereedschap dat aan verschillende eisen voldoet: het moet aansluiten bij de lespraktijk, in een bepaalde tekst voldoende mogelijkheden bieden tot allerhande interpretaties en het moet hanteerbaar zijn voor leerlingen. Het grootste deel van dit artikel besteed ik aan een verkenning van de potentie van een specifieke analytische *tool* voor de eerste helft van de *Aeneis*: een taalkundig-narratologische benadering van de ruimtes waarin Aeneas' reis van Troje naar de Tiber zich afspeelt.

1 Interpreteren in het schoolvak Latijn

Volgens domein A van de eindtermen van het schoolvak *Latijnse Taal en Cultuur* kan een examenkandidaat 'zijn begrip van Latijnse en klassieke, vertaalde teksten demonstreren door een passage te analyseren en te interpreteren vanuit taalkundig, letterkundig en/of cultuurhistorisch perspectief.'² De vaardigheid interpreteren richt zich in domein A op de vraag wat de auteur aan het publiek heeft willen overbrengen. In vakdidactische literatuur wordt dat wel aangeduid met de *meaning* van de tekst, ter onderscheid van de *significance*, de persoonlijke waarde die een tekst voor een lezer heeft.³ Interpreteren in die tweede betekenis, de persoonlijke evaluatie, is ook onderdeel van de schoolvakken Grieks en Latijn (domein C). Dit interpreteren, het toekennen van *significance*, is een persoonlijk proces dat voor iedereen een andere uitkomst kan en mag hebben.⁴

1 Foster (2014: xxv).

2 Voor de vaardigheid *analyseren*, zie Verhoeven (1997: 46), die deze samen neemt met *herformuleren* en *expliceren*: 'Het gaat hierbij om een "zakelijke" vaststelling van aspecten van vorm en inhoud, een al dan niet volledige herformulering van betekenis, of een toelichting op aspecten van de tekst, waarover tussen lezers in principe geen meningsverschil behoeft te bestaan.'

3 Verhoeven (1997: 46). Zie ook Nickel (2014).

4 Zie hiervoor de bijdragen van Van Oeveren (2015) en Ferrante en Van Mourik (2015) in het themanummer Didactiek (*Lampas* 48:3).

Maar ook het interpreteren in de andere betekenis, het onderzoeken van de *meaning* van een tekst, is een proces dat niet noodzakelijkerwijs maar één juiste uitkomst heeft. Met betrekking tot de *Aeneis* wordt dat geïllustreerd door het (verhitte) debat tussen wetenschappers over de vraag of de *Aeneis* pacifistisch of propagandistisch is.⁵ Als we dan beter niet over de *juiste* interpretatie kunnen spreken, hoe moeten we dan in de klas spreken over interpretaties zoals die door leerlingen gegeven worden en zoals ze in hun schoolboek gedrukt staan?⁶ Hoe maken we leerlingen duidelijk waaraan ze moeten voldoen als ze met een interpretatie hun ‘begrip van een Latijnse tekst demonstreren’?

Voor het schoolvak Nederlands is een instrument ontwikkeld om de vaardigheid ‘interpreteren’ op een andere manier te benaderen. Dit instrument biedt wellicht handvatten om het ook bij Grieks en Latijn over verschillende manieren van interpreteren en lezen te hebben.⁷ Het beschrijft zes verschillende gradaties van literaire competentie, gebaseerd op onder andere de toegankelijkheid van de tekst en de manier van lezen die de leerling zich eigen heeft gemaakt. Deze manieren van lezen gaan van *belevend, herkenkend* en *reflecterend lezen* (niveau 1-3) naar *interpreterend, letterkundig* en *academisch lezen* (niveau 4-6). Bij de niveaus horen invalshoeken als de empathie voor personages, analyses van causale verbanden met betrekking tot plot en karakterisering, contextualisatie in de literair-, politiek- en cultuurhistorische context en het herkennen van psychologisch, ideologisch of filosofisch idee-engoed.

De invalshoeken uit de hogere niveaus van literaire competentie zijn allemaal terug te vinden in de examensyllabi Vergilius van de afgelopen jaren.⁸ De syllabi bevatten interpretaties op plotniveau (*reflecterend lezen*), cultuurhistorische interpretaties (*letterkundig lezen*) en intertekstuele, ideologische, filosofische interpretaties (*academisch lezen*).⁹ Leerlingen die examen doen over de *Aeneis* worden dus geacht deze tekst op verschillende manieren te benaderen, tot en met het hoogste niveau van literaire competentie bij het

5 Dit is het debat tussen de zogeheten pessimisten en optimisten, een samenvatting is te vinden in Den Boeft (1995).

6 In Janssen *et al.* (2012) wordt deze vraag uitgewerkt.

7 Bij het schoolvak Nederlands ondersteunt het instrument de docent bij het bepalen van het niveau van de literaire competentie van leerlingen en helpt het leerlingen om een literaire tekst te kiezen die aansluit bij hun niveau. Het is gebaseerd op Witte (2008) en Witte *et al.* (2012). Van der Knaap (2014) presenteert een aanpassing van het instrument voor de moderne vreemde talen. Een uitgebreidere studie van de relevantie van dit instrument voor Grieks en Latijn lijkt me zeer relevant. Zie www.lezenvoordelijst.nl.

8 De examensyllabi Latijn van 1996, 2007, 2011, 2016.

9 Ik kom later op deze interpretaties in de syllabus terug. Schrijvers (1995: 69) stelt naar aanleiding van deze syllabi dat leerlingen blijkbaar ‘getild moeten worden in de academische bureaustoel van de geïsoleerde, (post-)moderne, intertekstuele wetenschappelijke lezer’. Dat lijkt ook mij niet wenselijk, maar ik vind wel dat leerlingen in de bovenbouw van het VWO moeten leren dat wetenschappers literatuur op dergelijke manieren benaderen om kennis te maken met de geesteswetenschappen als wetenschappelijke discipline.

schoolvak Nederlands. Overigens moeten we ook de andere niveaus, waaronder het *belevend lezen*, niet veronachtzamen.¹⁰ Juist *belevend lezen*, empathie voelen met de personages, is bij onze vakken misschien wel een van de moeilijkste manieren van lezen. Gezien het lees- of vertaaltempo, leven leerlingen niet automatisch mee met Aeneas en zijn mannen wanneer die vechten voor hun leven tijdens een storm op zee.

De verschillende niveaus op www.lezenvoordelijst.nl kunnen we gebruiken om leerlingen te laten reflecteren op interpretaties van Griekse en Latijnse teksten, waaronder hun eigen interpretaties. De vraag wat een *goede* interpretatie is, kan daarmee veranderen in de vraag vanuit wat voor manier van lezen en welke invalshoek (beleving, plot, intertekstualiteit, ideologie etc.) een interpretatie geformuleerd is. Als de invalshoek bepaald is, kan de interpretatie gericht op zijn aannemelijkheid en relevantie beoordeeld worden.

Voordat leerlingen kunnen reflecteren op hun eigen interpretaties, moeten ze die echter wel geformuleerd hebben. Om dat proces te stimuleren is het goed om ze een analytisch begrippenapparaat in handen te geven waarmee ze tijdens of vlak na het vertalen en lezen van de tekst die tekst nader kunnen analyseren en interpreteren. Een mogelijke bron voor dit begrippenapparaat is de narratologie. Narratologie biedt wetenschappers concepten om de narratieve opbouw van teksten beter te begrijpen.¹¹ Het narratologische begrippenapparaat, deels al opgenomen in de minimumlijst, lijkt ook voor leerlingen geschikt voor een analyse van teksten op een manier die aansluit bij de lespraktijk. (Taalkundig-)narratologische analyses hebben een *close reading* van de tekst als uitgangspunt en zijn daarmee goed in te passen in de lessen Grieks en Latijn waar *close reading* (meestal met een vertaling als eindproduct) een centrale plaats inneemt.

Een belangrijke kanttekening daarbij is dat niet het hele begrippenapparaat relevant is voor iedere tekst. Het is daarom belangrijk vooraf een concept of samenhangende set concepten te kiezen en te testen of dat concept voldoende mogelijkheid biedt tot relevante interpretaties van de voorliggende tekst.¹² Voor de eerste helft van de *Aeneis* kwam ik, op basis van de reisthema-tiek, snel uit op het concept *ruimte*. Uit een uitgebreider onderzoek van zowel de tekst als de secundaire literatuur bleek vervolgens dat een taalkundig-narratologische analyse van ruimte in de *Aeneis* inderdaad mogelijkheden biedt tot verschillende, relevante interpretaties. Het is daarmee een ingang tot diverse wetenschappelijke discussies over dit werk.

10 Zie Schrijvers (1995).

11 De Jong (2014: v).

12 Van Oeveren (2015).

2 Taalkundig-narratologische analyse van ruimte

Bij een taalkundig-narratologische benadering van ruimte wordt door middel van *close reading* vastgesteld hoe vertellers ruimtes construeren en inzetten in de presentatie van hun verhaal.¹³ Er zijn grofweg niet-narratieve en narratieve manieren om ruimte te construeren in verhalen en de verteller van de *Aeneis* gebruikt beide.¹⁴ Bij een niet-narratieve manier staat het verhaal stil en wordt de ruimte expliciet door de verteller geïntroduceerd door middel van een beschrijving of informatie, of een combinatie daarvan. Een voorbeeld is te vinden aan het begin van boek 3, waar Aeneas op weg gaat naar het gebied dat ooit van Lycurgus was:¹⁵

- (1) *feror exsul in altum
cum sociis natoque penatibus et magnis dis.
terra procul vastis colitur Mavortia campis
(Thracēs arant) acri quondam regnata Lycurgo,
hospitium antiquum Troiae sociique penates
dum fortuna fuit. feror huc*

als balling vaar ik de zee op,
vergezeld door mijn mannen, mijn zoon en de grote Penaten.
Op verre afstand bevindt zich een wijde, krijgszuchtige landstreek
(ploegland van Thraciërs), eens geregeerd door de wrede Lycurgus.
Vroeger was het een gastvrij en vriendelijk oord voor Trojanen,
zolang onze voorspoed duurde. Daar word ik heen gedreven¹⁶
(Vergilius, *Aeneis* 3.11-16)

Het verhaal wordt onderbroken voor een introductie van deze ruimte, waarin wordt verwezen naar gelukkiger tijden. Het verhaal wordt daarna weer opgenomen door middel van *feror huc* (16).

Ruimtes kunnen ook op een narratieve manier worden gepresenteerd.¹⁷ Bij de beschrijving van een personage dat zich door een ruimte beweegt, of een

13 Een introductie in deze en andere concepten is te vinden in de handzame inleiding op de narratologie van De Jong (2014).

14 De Jong (ed., 2012: 8-11; 2014: 116-120). Zie ook verschillende artikelen in het themanummer over ekphrasis (*Lampas* 49.3) en Adema (2013).

15 Andere voorbeelden van een voornamelijk informatieve introductie uit de *Aeneis* zijn de introductie van Carthago (1.12-18), de grot van Aeolus (1.50-64), het eiland Tenedos (2.21-23) en locaties tijdens de zeereis in boek 3 (3.13-16, 3.21-22, 3.73-77, 3.570-581). Een voorbeeld van een beschrijving is de introductie van de haven waarin Aeneas terechtkomt na de storm (1.159-169).

16 De vertalingen zijn overgenomen uit Schrijvers (2011). De Latijnse tekst volgt de OCT-editie van Mynors (1969).

17 De Jong (2014: 118) noemt naast de hier genoemde manieren ook nog de mogelijkheid dat een personage een ruimte beschrijft aan andere personages (zie bijvoorbeeld Vergilius, *Aeneis* 2.713-716).

ruimte bekijkt, spreken we van een narratieve presentatie van ruimte.¹⁸ Een voorbeeld is de wandeling van Aeneas op de kust van Carthago:

- (2) *Aeneas scopulum interea conscendit, et omnem prospectum late pelago petit, Anthea si quem iactatum vento videat Phrygiasque biremis aut Capyn aut celsis in puppibus arma Caici. navem in conspectu nullam, tris litore cervos prospicit errantis; bos tota armenta sequuntur a tergo et longum per vallis pascitur agmen.*

Ondertussen beklimt Aeneas de rots om over het zeeoppervlak te kijken of andere Trojanen – Antheus, Capys, Caïcus wiens wapens hoog aan de achterplecht prijken – ondanks de storm en averij met hun schepen gered zijn.

Voor zijn ogen verschijnen geen schepen, maar aan de zeekust ziet hij drie zwerfvende herten aan het hoofd van een grote kudde die tot diep in het dal al grazend de koplopers volgt.

(*Aeneis* 1.180-186)

De omschrijving van de berg en het uitzicht is hier volledig geïntegreerd in het verhaal, omdat Aeneas omhoog loopt en de ruimte afspeurt.

Ook het maken van een ruimte is een narratieve manier om een ruimte geïntegreerd in het verhaal te presenteren, zoals in de *Aeneis* diverse malen gebeurt wanneer wordt beschreven hoe men een stad aan het opbouwen is.¹⁹ Een ander duidelijk voorbeeld is de bouw van het paard voor de poorten van Troje (2.12-20).

Het paard van Troje is ook een duidelijk voorbeeld van een ruimte die op abstracter niveau *container* genoemd kan worden.²⁰ Een container is in een verhaal een afsluitbare of afgesloten ruimte en heeft muren of een andere vorm van scheiding tussen een binnenkant en een buitenkant. De relatie tussen de ruimte in de container en die erbuiten kan interessant zijn om te onderzoeken. Het kan veilig zijn in de container en gevaarlijk daarbuiten, of juist andersom. Het paard van Troje is een container bedoeld om de Grieken erin in eerste instantie te beschermen voor de omgeving, opdat zij later die omgeving juist kunnen vernietigen.

18 Bijvoorbeeld zeereizen waarbij aandacht is voor de locaties die Aeneas passeert: 3.121-131, 3.266-275, 3.290-293, 3.551-569, 3.682-706. Zie ook 2.725-795 (de vlucht van Aeneas door Troje) en 4.238-258 (de vliegtocht van Mercurius) en de Onderwereldepisode (6.264-901, zie ook Adema 2013).

19 Carthago wordt beschreven als stad in aanbouw (1.417-440, 4.85-89 en 4.259-279). Zie ook andere steden in aanbouw: 3.19-68 (stad in Thracië), 3.132-146 (Pergamum), 3.347-505 (Buthrotum). Troje wordt juist beschreven tijdens zijn vernietiging, vooral in 2.745-804.

20 Ik baseer me hierbij op Dannenberg (2008: 75-76). Voor een beknopte introductie van *spatial schemata*, zie ook het lemma 'Space' in Ryan's *The Living Handbook of Narratology* (www.lhn.uni-hamburg.de).

Voor de *Aeneis* zijn naast containers ook routes (*paths*) en overgangen of transitieruimtes (*portals*) relevante abstracte ruimtes (*spatial schemata*). Een route in een verhaal is een weg tussen twee andere ruimtes in. Een route kan direct zijn of een omweg, veilig of gevaarlijk, duidelijk of onduidelijk voor de mensen die hem afleggen. In tekst (1) is tweemaal sprake van een route (*feror in altum* en *feror huc*), maar wordt daar niet echt de nadruk op gelegd.

Een transitie (*portal*), is de overgang van de ene naar de andere ruimte, bijvoorbeeld een deur of een raam, maar er zijn ook transitieruimtes, zoals havens en kusten. De rots die Aeneas in tekst (2) beklimt, is in dit licht ook een *portal*, de ruimte tussen de zee en het achterland. Het gedrag van Aeneas in dit type ruimte is opvallend. Omdat hij zojuist is aangespoeld op een onbekende kust, zouden we verwachten dat hij geïnteresseerd is in waar hij is aangekomen en dat hij deze heuvel beklimt om landinwaarts te kijken of hij bebouwing ziet. In plaats daarvan kijkt hij naar de ruimte waar hij vandaan komt, de zee. Hij doet dit uit bezorgdheid voor de andere schepen en mannen. De combinatie van deze ruimte en Aeneas' gedrag draagt bij aan zijn karakterisering als een vader voor zijn mannen.²¹ Deze tekst illustreert zo het idee dat ruimtes in de *Aeneis* bijdragen aan wat de verteller wil overbrengen.

Meer in het algemeen kan de functie van een ruimte in een verhaal onder meer op een psychologische, symbolische, karakteriserende en/of thematische manier geïnterpreteerd worden, manieren die elkaar overigens niet uitsluiten.²²

3 Ruimte en interpretaties van de *Aeneis*²³

Centrale thema's in de eerste helft van de *Aeneis* vinden hun weerslag in de ruimtes waarin het verhaal zich afspeelt. We kunnen psychologische, symbolische, karakteriserende en thematische interpretaties van routes, transities en containers in de *Aeneis*, zo zal ik hieronder beargumenteren, relateren aan verschillende wetenschappelijke discussies omtrent dit werk.²⁴ Dit zijn discussies over de intertekstuele relaties met de Homerische epen, de verhouding met de contemporaine situatie en de houding van Vergilius ten opzichte van Augustus, de rol van de goden en filosofische stromingen als de Stoa, of de karakterisering van Aeneas als stoïsche held en zijn mogelijke functie als pro-

21 Anderson (1976: 60).

22 De Jong (2014: 122-129).

23 Het corpus van dit artikel is de reis van Aeneas van Troje naar de monding van de Tiber (1.1-7.45), waarbij de tocht door de Onderwereld niet in detail geanalyseerd is (zie daarvoor Adema 2013).

24 Niet voor alle episodens is het concept 'ruimte' even relevant. De concepten 'container', 'transitie' en 'route' zijn vooral geschikt voor boek 1, 2, 3 en 5 en het begin van boek 7. Anderson (1976: 64) beargumenteert dat het ruimtegebruik in de *Aeneis* bijdraagt aan de sfeer van de passage en overeenkomt met de gemoedstoestand van de personages. Een analyse van de ruimte zou leerlingen daarom in de meeste episodes kunnen helpen om *belevend* te lezen ('hoe is het om in de ruimte te zijn').

totypische Romein. Een taalkundig-narratologische benadering van ruimte is daarmee een van de middelen waarmee we de verschillende thema's en spanningsvelden in het verhaal van de *Aeneis* inzichtelijk kunnen maken en waar- aan we de bespreking ervan kunnen ophangen. Het betreft wetenschappelijke discussies met betrekking tot de *Aeneis* die ook hun beslag hebben gevonden in de examensyllabi van het schoolvak Latijn.²⁵

4 Containers: *furor impius intus*

De *Aeneis* bevat een aantal heel duidelijke containers en de meeste daarvan lijken iets te bevatten dat schadelijk is voor de mensen buiten de container, zoals bijvoorbeeld het paard van Troje (zie boven).²⁶ Het openen van deze containers levert een niets ontziende destructie op. De verteller wijst ons meteen bij de allereerste container in zijn verhaal, de grot van Aeolus, op het mogelijk schadelijke karakter van de inhoud van containers.

- (3) *hic vasto rex Aeolus antro
luctantis ventos tempestatesque sonoras
imperio premit ac vinculis et carcere frenat.*

daar regeert in een grot koning Aeolus over
winden die trachten zich los te worstelen, gierende vlagen,
maar met boeien houdt hij hen in een kerker gekluisterd.

(*Aeneis* 1.52-54)

De gevaarlijke inhoud van deze container moet door een god (koning) in bedwang gehouden worden (*Aeneis* 1.60-63).

De containers met destructieve inhoud zijn te verbinden met de thematiek met betrekking tot de *Pax Augusta* in de *Aeneis*.²⁷ De tekst geeft hier expliciet aanleiding toe in twee passages waarin een belangrijke Romeinse container beschreven wordt: de tempel van Janus. De eerste keer dat deze container in de tekst verschijnt, wordt de destructieve inhoud expliciet benoemd in de vorm van *Furor*:²⁸

25 De examensyllabi van 1996, 2007, 2011, 2016.

26 Duidelijke voorbeelden van containers in mijn corpus zijn 1.50-80 (grot Aeolus); 1.291-296, 7.607-615 (tempel van Janus); 1.411-414; 1.516 (wolk Aeneas); 2.13-21 en 2.234-249 (paard); 4.165-171 (grot Dido en Aeneas), 6.548-627 (Tartarus). Ook steden kunnen gezien worden als containers, waarbij op te merken valt dat steden in de *Aeneis* vaak in aanbouw zijn of vernietigd worden. Datzelfde geldt voor gebouwen. De Onderwereld is een complexe container met andere typen ruimten daarbinnen (containers, routes) (6.264-901, zie Feldherr 1999, Adema 2013).

27 Zie Putnam (1966: 10, 16). Putnam signaleert 'a pattern of madness, suppressed and released' in passages waarin het paard, de grot van Aeolus en de tempel van Janus worden beschreven. Het concept 'container' maakt het voor leerlingen makkelijker om dit patroon te herkennen.

28 Putnam (1966: 16).

- (4) *‘aspera tum positis mitescent saecula bellis:
cana Fides et Vesta, Remo cum fratre Quirinus
iura dabunt; dirae ferro et compagibus artis
claudentur Belli portae; Furor impius intus
saeva sedens super arma et centum vinctus aënis
post tergum nodis fremet horridus ore cruento.’*

‘Dan zullen grimmige tijden verzachten als de oorlog voorbij is. De aloude Fides en Vesta, Quirinus met zijn broer Remus, spreken dan recht, de gruwelijke poort van de oorlogstempel is vergrendeld met ijzeren bouten, heilloze Waanzin zit binnenin op de wrede wapens: geboeid op zijn rug met honderd ketens van brons, zal hij bloedige schuimvlokken briesen.’
(*Aeneis* 1.291-296)

In de tempel van Janus is in tijden van vrede de razernij van oorlog veilig opgeborgen, *furor impius intus*. Een situatie die niet opgaat voor de opengebarsten containers in de *Aeneis*, maar wel voor het Rome van Vergilius’ eerste lezerspubliek. We kunnen deze containers dus opvatten als motief dat verwijst naar cultuurhistorische thema’s in het werk.

Daarnaast is er een meer psychologische lezing mogelijk, die verbonden is met stoïsche invloeden in de *Aeneis*. Het tekstelement *furor impius intus* suggereert een verband tussen *pietas* en het beteugelen van *furor*. *Furor* is een kracht die ook door en in een mens beteugeld moet worden. Een mens is, in dat opzicht, de container van zijn eigen *furor*, een idee dat past in discussies over Aeneas als stoïsche held.²⁹ In de examensyllabus Vergilius (2016) wordt als volgt gerefereerd aan dergelijke interpretaties:

In de *Aeneis* vertoont Aeneas trekken van een stoïsche held. Hij laat zich echter bij zijn handelen nog te veel leiden door emoties. Hij vecht daartegen, maar met wisselend succes.

De formulering ‘wisselend succes’ duidt, bijvoorbeeld, op het eind van de *Aeneis*. Hoewel Aeneas in een aantal episoden wordt geschetst als kalme staatsman die vrede brengt in Italië, is de laatste emotie die we van hem te zien krijgen allerminst stoïcijns: *furiis accensus et ira | terribilis* (12.946-947). Zijn laatste actie, die hier het gevolg van is – de moord op Turnus – is dat nog minder. Aeneas is niet in staat om zijn *furor impius* binnen te houden. Dit levert een lastige, voor de *Aeneis* onoplosbare paradox op, niet alleen in de karakterisering van Aeneas, maar ook in de opvatting over oorlog en geweld. We vinden naar mijn mening in de laatste momenten van de *Aeneis* (en elders), en in Aeneas zelf, de paradox dat geweld nodig is om vrede te bereiken.³⁰

29 Staley (2000) beargumenteert dat Seneca *furor* in de *Aeneis* al interpreteerde in relatie tot de stoïsche tradities.

30 Ik ga hier niet verder in op het einde van de *Aeneis*, zie daarvoor Adema (in voorbereiding).

5 Routes: *fato profugus*

De eerste zes boeken van de *Aeneis* beschrijven als geheel een route, waarin Aeneas het hele Middellandse Zeegebied bereist. Er wordt vaak en op verschillende manieren specifiek gerefereerd aan de reis als geheel. We vinden deze referenties in samenvattingen van de verteller, in speeches van personages en in voorspellingen.³¹ Opvallend is dat het verblijf in Carthago in geen enkele voorspelling genoemd wordt. Op een kaart, afgedrukt in de meeste schoolboeken, wordt daarnaast al snel duidelijk dat Carthago een omweg is. De route van Troje naar de Tiber is daarmee niet alleen lang, maar ook indirect. De omweg is te verbinden met opvattingen over het lot en de wil van goden en mensen in de *Aeneis*, waarin het lot onontkoombaar is maar blijkbaar wel enigszins uitgesteld kan worden. Op plotniveau vertraagt Juno (voor een deel samen met Venus) Aeneas zo lang als ze kan. De afwijking van de route, de omweg naar Carthago, kunnen we zien als de invloed die de wil van de goden en mensen nog uit kunnen oefenen, voordat ze zich bij hun lot neer moeten leggen.

Zoals Heerink en Soerink elders in dit nummer laten zien, is ook een meta-poëtische interpretatie van de reis mogelijk, waarbij de relatie tot de 'Homerische wereld' centraal staat. De route van Oost naar West wordt daarnaast ook wel geïnterpreteerd vanuit de nadruk op de moeite die het gekost heeft Rome te stichten of in het licht van de spanning tussen de Homerische en Romeinse werelden in de *Aeneis*.³² Verschillende studies beargumenteren dat de reis te zien is als een psychologische ontwikkeling waarin Aeneas en de Trojanen afstand nemen van hun verleden en zich voor moeten bereiden op de toekomst en de Romeinse wereld.³³ Aeneas zelf moet zich ontwikkelen van Homerische held tot prototype van een Romeins staatsman.

Deze interpretaties zijn vooral te vinden in commentaren en studies gericht op boek 3. In de inleiding op zijn commentaar ziet Williams (1962: 4) een belangrijke rol voor dit boek weggelegd in de formulering van Romeinse ideeën en waarden:

In Aeneas' own words we are told of how he began, with his father's help, to learn and to formulate the nature of the new social and religious ideals; Homer's world of heroic individuals is gradually giving way to a Roman world of complex responsibilities. Here is the seed-bed of the Augustan way of life.

31 Specifieke referenties aan de reis en/of Italië als eindbestemming zijn te vinden in 1.1-4, 1.29-33, 1.67-68, 1.200-206, 1.375-385, 1.530-537, 1.755-756, 2.293-295, 2.780-784, 3.114, 3.163-168, 3.183-184, 3.254-257, 3.364, 3.381-462, 4.275, 4.346-348, 4.361.

32 Zie Williams (1973: xxx-xxxv).

33 Williams (1973: xxx-xxxv, 1962: 3-5), Putnam (1980), Quint (1989), Rossi (2000); zie ook de artikelen van Heerink en Soerink in deze *Lampas*.

Als voorbeeld haalt Williams de passage aan waarin de penaten van Troje in een droom aan Aeneas verschijnen (3.154-171). Zij vertellen hem de eindbestemming van zijn reis en lichten hem in over de stad en het rijk dat voor zijn nageslacht in het verschieft ligt.

Boek 3 is het boek waarin de meeste etappes van de zeereis worden afgelegd en waarin het verhaal in hoger tempo dan in de rest van de boeken verteld wordt. De verteller varieert in de presentatie van de reis en de afzonderlijke etappes. Deze passages lopen in lengte uiteen van één vers (3.715) tot ongeveer veertig verzen (de storm, 1.81-120).³⁴ In tekst (1) zagen we dat een zeereis tot twee woorden kan worden teruggebracht (*feror huc*), maar meestal zijn ze rond de tien verzen.³⁵ De verteller wisselt niet-narratieve informatie over de plaats van bestemming af met aanduidingen van kenmerkende eigenschappen van kustplaatsen die Aeneas vanaf zijn schip ziet, weersomstandigheden en activiteiten en gesprekken van de opvarenden.³⁶

Sommige etappes verlopen zonder problemen en Aeneas kan diverse malen rekenen op steun van Neptunus.³⁷ Toch zijn er ook enkele gevaarlijke situaties op zee. Deze situaties worden niet door Neptunus veroorzaakt, maar door anderen, zoals Juno. Ook het weer of gevaarlijke plekken als Charybdis spelen daar een rol in. De episode over Charybdis begint met een weergave van kenmerken van de kust die zichtbaar zijn vanaf zee, zoals de golf van Tarente met daartegenover het Lacinisch gebergte, afgewisseld met informatie over die locaties. Het noemen van deze plaatsen lijkt de lezer uit te nodigen Aeneas op een denkbeeldige kaart te volgen en, tegelijkertijd, voor zich te zien hoe de kust aan Aeneas voorbijglijdt.³⁸

- (5) *hinc sinus Herculei (si vera est fama) Tarenti
cernitur, attollit se diva Lacinia contra,
Caulonisque arces et navifragum Scylaceum.
tum procul e fluctu Trinacria cernitur Aetna,*

34 De etappes van de zeeroute worden beschreven in 1.34-35, 1.81-101, 3.121-131, 3.190-209, 3.266-275, 3.290-293, 3.381-462, 3.505-509, 3.521-536, 3.551-569, 3.682-706, 3.69-79, 3.715, 3.8-18, 5.1-33, 5.826-871, 6.900-902, 7.5-24. Voorbeelden van andere routes dan zeeroutes zijn de route van Aeneas in het brandende Troje op zoek naar Creüsa (2.721-804), en de route van Mercurius van de Olympus naar Aeneas in Carthago, langs het Atlasgebergte (4.238-258).

35 Anderson (1976: 77) vat de verteltechniek uit tekst (1) mooi samen met de woorden: 'This is log-book style at its sparest.'

36 Anderson (1976: 80) merkt op dat Vergilius steeds een bepaalde fase van een etappe (aankomst, verblijf, vertrek of reis) uitgebreider aan bod laat komen en zo zijn presentatie van de reis varieert, maar voegt daar wel aan toe dat Vergilius tegelijkertijd verbale echo's inzet (bijvoorbeeld *huc feror*) om op subtiële wijze toch een idee te geven van de eentonigheid van de reis.

37 Zie 1.144-156, 5.826-871 en 7.6-24. Neptunus heeft in de *Aeneis* een heel andere rol dan in de *Odyssee*. In de *Odyssee* is de zee vooral een gevaarlijke plek, zowel in het verhaal zelf als in vergelijkingen (De Jong (ed.) 2012: 35). Daarnaast is de zee in de *Odyssee* zowel een barrière die tussen een persoon en zijn gewenste bestemming in kan staan, als een weg naar die gewenste bestemming (De Jong (ed.) 2012: 35). Voor de metapoëtische rol van de zee, en van de zeereis in de *Aeneis*, zie het artikel van Heerink in deze *Lampas*.

38 Leach (1988: 69).

*et gemitum ingentem pelagi pulsataque saxa
audimus longe fractasque ad litora voces,
exsultantque vada atque aestu miscentur harenae.*

Daar vertoont zich de golf van Tarente, gesticht (als het waar is) door Hercules, ertegenover het heilig Lacinisch gebergte, de rotsen van Caulo en Scylaceum dat schepen laat stranden. Dan vertoont zich ver in de golven de Sicilische Etna; we horen een hevig gedreun van de zee, gebeuk op rotsen, een ver weergalmen, bruisend geluid dat breekt op de kustlijn. Grond springt gulzig omhoog en zand wordt verspreid in de branding.
(*Aeneis* 3.551-557)

De oplettende lezer realiseert zich dat ze Charybdis naderen: de zeereis is hier levensgevaarlijk. De lezer weet daarmee op dit moment meer dan de reizigers. Die horen wel gedreun en gebeuk, maar hebben het gevaar pas op het laatste moment door, wanneer Anchises het zich realiseert:

(6) *et pater Anchises 'nimirum hic illa Charybdis:
hos Helenus scopulos, haec saxa horrenda canebat.
eripite, o socii, pariterque insurgite remis.'*

Vader Anchises roept uit: 'Natuurlijk, dit is de Charybdis, dit zijn de angstaanjagende rotsen, dit zijn de klippen die Helenus noemde. Mannen, weg hier! Grijp naar de riemen!'
(*Aeneis* 3.558-560)

Met deze directe rede vertraagt de verteller het tempo van zijn presentatie op een spectaculair moment en geeft hij het gevaar op zee alle aandacht. Deze route is daarmee een voorbeeld van een passage waarin ruimte te verbinden is met de thematiek rond de grote moeite die het gekost heeft om Rome te stichten.

Het concept 'route' kan, samengevat, dienen als startpunt om een aantal thema's in de *Aeneis* te bespreken. Aeneas is lang onderweg omdat Juno hem tegenwerkt, maar krijgt zo ook de tijd om meer dan alleen de fysieke reis van Oost naar West af te leggen. Aeneas ontwikkelt zich tijdens zijn reis van zoon naar vader, van balling naar staatsman en van Trojaan naar een prototype van de Romein. De reis is daarmee niet alleen een route, maar ook een transitie.

6 Transities

Hardie (1997: 320) benadrukt de sterke verwevenheid tussen routes en transitie op het niveau van de tekst als geheel:

The whole plot of the *Aeneid* is one of transition, of the geographical passage from the sacked Troy to new cities in Italy, during which Aeneas and his people must pass from their old identity to the possibility of a new identity as ancestors of the Roman race.

Het motief van transitie komt naar voren in passages waarin een fysieke drempel of andersoortige overgang in de ruimte aanwezig is.³⁹ Belangrijke transitieruimtes in de *Aeneis*, met name in boek 3, zijn de stranden en havens waar Aeneas aanmeert en die een doorgang van zee naar land vormen.⁴⁰

Gezien het transformatieproces van Aeneas en zijn mannen, zijn transitieruimtes ruimtes die we met extra interesse en aandacht moeten bestuderen.⁴¹ Aeneas maakt onderweg meestal niet of niet succesvol gebruik van doorgangen. Onbekende kusten zijn in potentie levensgevaarlijk en dit is ook het geval wanneer Aeneas aankomt op de Strophaden, maar hij ziet het gevaar pas als de Harpijen al op hem afkomen (3.210-265). Een ander voorbeeld is de kust van Italië, waar we overgaan van de Homerische naar de Italische wereld. Wanneer Aeneas en zijn mannen deze kust voor het eerst bereiken, ziet Anchises vier paarden grazen. Dit interpreteert hij als een voorteken voor oorlog die daarna zal overgaan in vrede (3.537-543). Deze interpretatie van Anchises wijst vooruit naar de overgang van het *Odyssee*-deel naar een *Ilias*-deel later in de *Aeneis*. Dat deze overgang nu nog niet zal plaatsvinden, wordt duidelijk als blijkt dat de kust van Italië wel een transitieruimte is, maar dat de transitie op dit moment niet wordt gemaakt. De Trojanen blijven niet en trekken niet te ver landinwaarts, maar verlaten de Griekse nederzetting na gebeden en offers voor Pallas en Juno (3.548-550).

Pas aan het begin van boek 7 vindt deze transitie daadwerkelijk plaats. Tijdens de laatste etappe van de route, van Caieta naar de Tiber, leggen de Trojanen nog een potentieel zeer gevaarlijk deel van de reis af, langs het eiland van Circe (7.10-20). De Trojanen hebben van deze gevaren echter geen last, omdat Neptunus voorkomt dat Aeneas in de handen van Circe terecht komt (7.20-24) en de beschrijving van deze etappe lijkt aan te kondigen dat de reis, en daarmee het reisverhaal, zijn eindpunt nadert. We nemen afscheid van het reisgenre en het *Odyssee*-gedeelte van de *Aeneis*.

39 Zie Hardie (1997: 320).

40 De scènes waarin Aeneas aanmeert op kusten zijn typische *landing type scenes* (zie De Jong 2001: 317-318), maar het gaat me in dit artikel vooral om de ruimte waarin die scènes zich afspelen. In de reis van Aeneas worden de volgende transitieruimtes beschreven: 1.154-169 (Carthago), 1.170-209 (kust van Carthago), 2.234-249 (de poort van Troje), 3.19-68 (Aenus), 3.132-146 (Pergamum), 3.210-265 (Strophaden), 3.276-288 (Actium), 3.294-346 (Buthrotum), 3.510-520 (Ceraunia), 3.537-550 (Castrum Minervae), 3.570-665 en 3.666-681 (land van de Cyclopen), 3.707-714 (Drepanum), 4.393-407 (vertrek vanaf Carthago), 5.34-41, 5.609-664 en 5.761-778 (Sicilië), 6.1-12 (Cumae), 6.236-262 en 6.268-295 (toegang Onderwereld), 7.25-36 (Tiber-monding). Transitieruimtes kunnen ook gebruikt worden om van de ene ruimte naar de andere ruimte te kijken, zonder de andere ruimte binnen te gaan, zoals het geval is wanneer Aeneas vanaf het dak van Priamus' paleis de gebeurtenissen daarbinnen gadeslaat (2.453-558, zie ook 2.567-588).

41 Hardie (1997: 320).

De eigenlijke transitie benadrukt vervolgens dat de gevaren van de zee en onbekende kusten tot het verleden behoren. Er is hier namelijk geen sprake van een gemarkeerde overgang in de vorm van een strand of zeekust. In plaats van een haven of een andere plek om de schepen op het zand te trekken ziet Aeneas een enorm woud opdoemen en midden in dat woud ziet hij iets wat een haven overbodig maakt: de monding van de lieflijke stroom van de Tiber, vergezeld van het aangename en geruststellende geluid van vogels. Dit is een veilige ruimte en Aeneas herkent de ruimte als zodanig (*laetus*):⁴²

(7) *atque hic Aeneas ingentem ex aequore lucum
prospicit. hunc inter fluvio Tiberinus amoeno
verticibus rapidis et multa flavus harena
in mare prorumpit. variae circumque supraque
adsuetae ripis volucres et fluminis alveo
aethera mulcebant cantu lucoque volabant.
flectere iter sociis terraeque advertere proras
imperat et laetus fluvio succedit opaco.*

Dan ziet Aeneas een uitgestrekt woud dat voor hem opdoemt: tussen de bomen stort de lieflijke stroom van de Tiber water in zee, bruingeel getint door het vele zand en de draaiende kolking. Overal vliegen vrolijk gekleurde vogels, vertrouwd met oevers en bedding van de rivierstroom, boven en tussen de bomen; zij strelen de lucht met hun zingen. Hij geeft zijn mannen bevel de schepen te draaien en landwaarts te sturen; blij loopt hij binnen in de beschaduwde monding.

(*Aeneis* 7.29-36)

De Tiber begeleidt Aeneas op het allerlaatste stukje van zijn reis naar Italië. In plaats van de gebruikelijke transitie van zee naar land, blijven we op het water en de transitie is hier dus veel geleidelijker. Aeneas wordt niet meer dwars gezeten en glijdt zo Italië binnen.

Hoewel Aeneas nu zijn ruimtelijke bestemming bereikt heeft, is zijn verhaal natuurlijk nog geenszins afgelopen. Meteen hierna kondigt de verteller in zijn tweede invocatie van de Muzen het begin aan van het oorlogsdeel van zijn verhaal (7.37-45). De overgang naar oorlog wordt ook in de ruimte van het verhaal expliciet gemaakt, als de deuren van de tempel van Janus, container van *furor impius*, ongeveer 600 verzen hierna geopend worden en zo de transitie van vrede naar oorlog gemarkeerd wordt (7.607-615).

42 Anderson (1976: 90): 'This is one of the finest depictions of mood in the poem; it restores Aeneas to reality by imperceptible stages, from the netherworldliness of Book 6, through the irreality of Circe's realm, to the revelation of Latium.'

7 Ruimte in de *Aeneis* als interpretatie-opdracht voor leerlingen

Een analyse van de ruimte in termen van containers, routes en transities blijkt een vruchtbare stap om een aantal bestaande interpretaties van de *Aeneis* inzichtelijk te maken. Dit is een van de redenen waarom ik denk dat een taalkundig-narratologische benadering van ruimte geschikt is om in de klas in te zetten bij de behandeling van de *Aeneis*.

Maar met bestaande interpretaties zou een docent niet moeten beginnen. Eerst zou ik de leerlingen zelf tot een interpretatie laten komen, via hun eigen analyse van de ruimte. Hiervoor heb ik lesmateriaal ontworpen dat ik hier samenvat.⁴³ Na het vertalen van een passage beschouwen de leerlingen de tekst nog eens in zijn geheel met speciale aandacht voor de ruimte waarin het verhaal zich afspeelt. De drie concepten ‘container’, ‘route’ en ‘transitie’ zijn hiervoor geschikt, in combinatie met een vaste set vragen:

- 1 Onderstreep in de tekst alle tekstelementen die informatie geven over de ruimte.
- 2 Wat heeft de presentatie van de ruimte voor effect op de voortgang van het verhaal?
 - a Het verhaal staat stil, want de verteller onderbreekt de loop van het verhaal om de ruimte te beschrijven of er informatie over te geven.
 - b Het verhaal loopt door, bijvoorbeeld doordat een personage de ruimte bekijkt, er doorheen of langs beweegt of de ruimte bouwt.
- 3 In wat voor ruimte speelt deze episode zich af? Beschrijf deze ruimte met behulp van de concepten ‘route’, ‘transitieruimte’, ‘container’ en bijbehorende uitleg.
- 4 Hoe is het om in deze ruimte te zijn?
- 5 Waarom zou een verteller deze ruimte op willen nemen in zijn verhaal?
- 6 Vanuit welke invalshoek heb je vraag 5 beantwoord? Denk daarbij aan:
 - Plot (is deze ruimte nodig voor de ontwikkeling van de gebeurtenissen)
 - Beleving (hoe is het om in de ruimte te zijn)
 - Karakterisering (is er een relatie tussen een van de karakters en de ruimte)
 - Psychologisch (versterkt de ruimte hoe de karakters zich voelen)
 - Intertekstualiteit (doet de ruimte denken aan een ander literair werk)
 - Cultuurhistorisch (past de ruimte bij de ideologie en/of filosofie van het werk)

In het lesmateriaal bij dit artikel maken de leerlingen eerst kennis met ruimte in de *Aeneis* door middel van een aantal opdrachten over de reis als geheel, waarbij de verschillende hierboven genoemde invalshoeken aan bod komen.

43 Het lesmateriaal is te downloaden op Quamlibet.nl en de website van *Lampas*.

Vervolgens passen de leerlingen de vragen toe op vier voorbeeldpassages.⁴⁴ De vragen helpen de leerlingen om stapsgewijs tot een onderbouwde interpretatie te komen van die voorbeeldpassages of van de zojuist gelezen Latijnse passage. De vraag ‘hoe het is om in de beschreven ruimte te zijn’ is bedoeld om leerlingen Latijn ook *belevend* te laten lezen. Ze reflecteren vervolgens (vraag 6) op de invalshoek die ze gekozen hebben. Hun interpretaties en de verschillende mogelijke invalshoeken worden daarna klassikaal besproken.

Dan legt de docent ook de bestaande interpretaties (bijvoorbeeld uit de examensyllabus) voor. Door daarbij in te gaan op wetenschappelijke discussies, zoals die rond de karakterisering van Aeneas, kan de docent duidelijk maken dat er bij interpreteren niet één juist antwoord is. Tenslotte zou in het gesprek in de klas naar voren kunnen komen dat ruimte een voorbeeld is van aspecten in literatuur die vaak niet toevallig zijn, maar verbonden kunnen worden met interpretaties vanuit verschillende invalshoeken.

8 Interpretatie-opdrachten

Gezien de eindtermen en examensyllabi van onze schoolvakken, zullen docenten Grieks en Latijn steeds een balans moeten vinden tussen het stimuleren van het interpretatieproces bij leerlingen enerzijds en het inzichtelijk maken van bestaande interpretaties anderzijds. Het model van literaire competentie bij het schoolvak Nederlands biedt voor zowel docenten als leerlingen grip op de vaardigheid interpreteren. Het verschaft bovendien een manier om de verscheidenheid aan interpretaties in examensyllabi in te delen naar interpretaties van plot of karakterisering, en literair-historische, ideologische en filosofische interpretaties.

In het geval van de *Aeneis* zijn analyses van de ruimtes waarin het verhaal zich afspeelt een geschikt middel om leerlingen zelf aan te zetten tot interpretatie, ze te laten reflecteren op die interpretaties en ze vervolgens kennis te laten nemen van bestaande interpretaties en wetenschappelijke discussies. Voor andere teksten zijn weer andere (taalkundige, narratologische of cultuurhistorische) concepten of analysemethoden geschikt om in het onderwijs te gebruiken. Hier zou nader onderzoek naar gedaan moeten worden. Om dergelijk onderzoek te vergemakkelijken vat ik een aantal algemenere criteria samen waar de opdracht in dit artikel aan voldoet:

44 De eerste voorbeeldpassage is afkomstig uit *La Superba* van Ilja Leonard Pfeijffer (2013). De passage beschrijft Senegalese vluchtelingen tijdens een storm op zee en kan in verband gebracht worden met hedendaagse vluchtelingenproblematiek, maar ook met de *Aeneis*. De andere passages (in vertaling) betreffen de tempel van Janus (1.291-296), de eerste aankomst in Italië (3.537-543) en de reis langs de Charabdis (3.551-557). De vragen kunnen natuurlijk ook op de andere containers, routes en transities worden toegepast, zie daarvoor de voorbeelden en overzichten in dit artikel.

- De toepassing van het analytisch gereedschap is in te passen in de lespraktijk omdat dit min of meer gelijk valt met een *close reading* van de tekst
- De interpretatie van leerlingen is gebaseerd op in de tekst aanwijsbare elementen⁴⁵
- Leerlingen komen eerst zelf tot een interpretatie en kunnen die vervolgens vergelijken met die van anderen
- Het analytisch gereedschap
 - is concreet genoeg om hanteerbaar te zijn voor leerlingen (idealiter is het een concept uit bijvoorbeeld de minimumlijst of examensyllabus (e.g. *exemplum*)
 - sluit aan bij de thematiek van de tekst
 - biedt de mogelijkheid tot interpretaties vanuit verschillende invalshoeken (en niveaus van literaire competentie)
 - richt zich op alinea- of episodeniveau (overstijgt het niveau van een zin)
- De opdracht bestaat uit een aantal, algemenere vragen over een aspect van de tekst dat vaker terugkomt. Daardoor is de opdracht makkelijk een aantal keer te herhalen en wordt die wellicht uiteindelijk zelfs spontaan door leerlingen uitgevoerd.

Dergelijke opdrachten geven leerlingen ruimte om zelf literatuur te leren interpreteren. Welke route leerlingen later in hun leven ook afleggen, ze zullen dan ook ná het eindexamen nog hun ‘begrip van literaire teksten kunnen demonstreren door een passage te analyseren en te interpreteren vanuit taalkundig, letterkundig en/of cultuurhistorisch perspectief’.

GLTC, Vrije Universiteit Amsterdam
 De Boelelaan 1105
 1081 HV Amsterdam
 s.m.adema@vu.nl
 GLTC, Universiteit van Amsterdam
 Turfdraagsterpad 9
 1012 XT Amsterdam
 s.m.adema@uva.nl

45 Dit is ook een van de criteria die Van Oeveren (2015: 230) noemt voor tekstopdrachten.

Bibliografie

- Adema, S.M. 2013. 'No boundaries in time or space', in J. Heirman en J. Klooster (eds), *Ideologies of Lived Space*, Gent, 143-158.
- Adema, S.M. (in voorbereiding). *Words of Warriors. Speech and Thought in Latin War Narratives*.
- Anderson, T.M. 1976. *Early Epic Scenery. Homer, Virgil and the Medieval Legacy*, Ithaca NY/Londen.
- Boeft, J. den. 1995. 'Ostia centum. De Aeneis in het recente onderzoek', *Lampas* 28, 3-18.
- Dannenberg, H. 2008. *Coincidence and Counterfactuality. Plotting Time and Space in Narrative Fiction*, Lincoln/Londen.
- Feldherr, A. 1999. 'Putting Dido on the Map. Genre and Geography in Vergil's Underworld', *Arethusa* 32, 85-122.
- Ferrante, M. en C. van Mourik. 2015. 'Actualiseren met leerlingen. Naar lessen van betekenis', *Lampas* 48, 250-264.
- Foster, T. 2014. *How to Read Literature like a Professor*, New York.
- Hardie, P. 1997. 'Virgil and Tragedy', in C. Martindale (ed.), *The Cambridge Companion to Virgil*, Cambridge.
- Janssen, T., I. Pieper en P.H. van de Ven. 2012. 'Interpretation and literary competences. Empirical approaches to key concepts in literary education', *L1 - Educational Studies in Language and Literature* 12, 1-4.
- Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.
- Jong, I.J.F. de. (ed.). 2012. *Space in Ancient Greek Literature. Studies in Ancient Greek Narrative*, Leiden.
- Jong, I.J.F. de. 2014. *Narratology and Classics. A Practical Guide*, Oxford.
- Knaap, E.W. van der. 2014. 'Möglichkeiten eines literaturdidaktischen Kompetenzmodells für den fremdsprachlichen Unterricht', *Deutsch als Fremdsprache* 51, 213-223.
- Leach, E. 1988. *The Rhetoric of Space. Literary and Artistic Representations of Landscape in Republican and Augustan Rome*, Princeton.
- Mynors, R.A.B. 1969. *P. Vergili Maronis Opera*, Oxford.
- Nickel, R. 2014. 'Interpretieren heißt Verknüpfen', *Altsprachliche Unterricht* 57.5, 2-7.
- Oeveren, C.D.P. van. 2015. "Sixteen and still not pregnant". Tekstopdrachten bij GTC en LTC', *Lampas* 48, 227-237.
- Pfeijffer, I.L. 2013. *La Superba*, Amsterdam.
- Putnam, M.C.J. 1966. *The poetry of the Aeneid. Four Studies in Imaginative Unity and Design*, Cambridge MA.
- Putnam, M.C.J. 1980. 'The Third Book of the Aeneid. From Homer to Rome', *Ramus* 9, 1-21.
- Quint, D. 1989. 'Repetition and Ideology in the Aeneid', *Materiali e discussioni per l'analisi dei testi classici* 23, 9-54.
- Rossi, A. 2000. 'The Aeneid Revisited. The Journey of Pompey in Lucan's "Pharsalia"', *The American Journal of Philology* 121, 571-591.
- Ryan, M.-L. 'Space, Paragraph 18', in P. Hühn et al. (eds), *The Living Handbook of Narratology*, Hamburg, zie www.lhn.uni-hamburg.de/article/space. (laast bezocht op 12 augustus 2016)
- Schrijvers, P. 1995. 'Slechte tijden, goede tijden. De Aeneis als Feest van het Vertellen', *Lampas* 28, 67-81.
- Schrijvers, P. 2011. *Aeneas*. Groningen.
- Staley, G.A. 2000. "Like Monsters of the Deep". Seneca's Tragic *Monstra*', in S.K. Dickison and J.P. Hallett (eds), *Rome and her Monuments*, Wauconda, 325-355.
- Verhoeven, P. 1997. *Tekstbegrip in het onderwijs Klasseke Talen. Een onderzoek naar de verwezenlijking van nieuwe doelstellingen in het schoolonderzoek Grieks en Latijn*, dissertatie Leiden.
- Williams, R.D. 1962. *P. Virgili Maronis. Aeneidos, Liber tertius*, Oxford.
- Williams, R.D. 1973. *The Aeneid of Virgil*, Londen.
- Witte, T., G. Rijlaarsdam en D. Schram. 2012. 'An empirically grounded theory of literary development. Teachers' pedagogical content knowledge on literary development in upper secondary edu-

- cation', *L1-Educational Studies in Language and Literature* 12, 1-33.
- Witte, T.C.H. 2008. *Het oog van de meester. Een onderzoek naar de literaire ontwikkeling van havo- en vwo-leerlingen in de Tweede fase*, Delft.

Auteursinstructies *Lampas*. Tijdschrift voor classici

1 Inzending kopij

Zend uw kopij per e-mail naar: lampas@verloren.nl

2 Omvang

Een artikel in *Lampas* bevat maximaal 7.500 woorden inclusief voetnoten en bibliografie.

3 Stijl en opmaak

Houd de opmaak zo eenvoudig mogelijk. Gebruik geen afkortingen. Een heldere structuur wordt op prijs gesteld (liefst met tussenkopjes).

4 Citaten van en verwijzingen naar Griekse en Latijnse teksten

Geef Griekse eigennamen in Latijnse vorm (Aeschylus, Thucydides). Vertaal Griekse en Latijnse citaten. Plaats vertalingen tussen enkelvoudige aanhalingstekens. Cursiveer Latijnse citaten. Zet langere citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst: ingesprongen en door witregels van de hoofdtekst gescheiden. Gebruik in verwijzingen alleen Arabische cijfers (1, 2, 3).

5 Citaten van en verwijzingen naar secundaire literatuur

Verwijs naar secundaire literatuur volgens het auteur (jaartal: pagina)-systeem. Bijvoorbeeld: 'Feeney (2007: 92-96) stelt dat ...'; 'vergelijk Slings (1997: 107 n. 17)'. Zet lange citaten (meer dan 20 woorden) als bloktekst (zie boven), korte citaten tussen enkele aanhalingstekens.

6 Bibliografie

De literatuurlijst bevat uitsluitend de in uw artikel genoemde auteurs. Geen afkortingen. Opmaak:

Artikel in bundel:

Slings, S.R. 1997. 'Figures of Speech and their Lookalikes. Two Further Exercises in the Pragmatics of the Greek Sentence', in E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation. Greek Literature in its Linguistic Context*, Amsterdam, 169-214.

Artikel in tijdschrift:

Hemelrijk, E.A. 2007. 'Local Empresses. Priestesses of the Imperial Cult in the Cities of the Latin West', *Phoenix* 61, 318-349.

Boek:

Jong, I.J.F. de. 2001. *A Narratological Commentary on the Odyssey*, Cambridge.

7 Samenvatting, correspondentieadres en auteursinformatie

Bij uw artikel levert u (1) een Engelstalige samenvatting (maximaal 200 woorden), (2) uw correspondentieadres (post en e-mail) en (3) een beknopte biografie (functie, affiliatie, onderzoeksgebied en publicaties, maximaal 70 woorden).

8 Illustraties

De redactie stelt illustraties (met bijschriften en bronvermeldingen) op prijs. Deze worden geplaatst indien van voldoende grootte en kwaliteit; uitgangspunt is een resolutie van 300 dpi bij een formaat van 10x15 cm. Bij vragen kunt u contact opnemen met de redactiesecretaris.

Inhoud

Lampas 50 (2017) 1

	Van de redactie	1
ANDRÉ LARDINOIS	Hoe je moeder te vermoorden? Psychologische manipulaties in de <i>Electra</i> van Euripides	4
EVERT VAN EMDE BOAS	De karakterisering van <i>Electra</i> Een taalkundige benadering	17
PAUL VAN UUM	Het schild van Achilles in Euripides' <i>Electra</i>	37
MARK HEERINK	Van Troje naar Rome <i>Aeneis</i> 3 als metapoëtische reis	53
JÖRN SOERINK	'Homerus noemt mij niet' Achaemenides in Vergilius' <i>Aeneis</i> 3	76
SUZANNE ADEMA	Geef leerlingen ruimte om de <i>Aeneis</i> te interpreteren	96